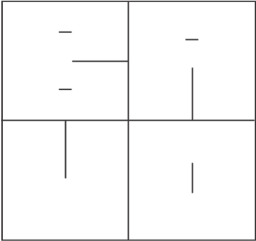

KONTEKSTI KULTURE

STUDIJE IZ HUMANISTIKE I UMJETNOSTI

BROJ II

An abstract graphic in the bottom right corner consisting of numerous horizontal, wavy lines in varying shades of purple, creating a sense of movement and depth.

DRUŠTVO
ZA
KULTURNI
RAZVOJ
BAUO

KONTEKSTI KULTURE | CONTEXTS of CULTURE
Studije iz humanistike i umjetnosti | Studies in Humanities and Arts

ISSN 3027-4222 | Štampano izdanje | *Printed Edition*
ISSN 3027-4818 | Elektronsko izdanje | *Electronic Edition*

Izdavač | *Publisher*

Društvo za kulturni razvoj „Bauo“ | *Association for Cultural Development “Bauo”*

Za izdavača | *For the Publisher*

Dušan Medin

Naučna redakcija | *Scientific Editorial Board*

Edidio Ivetić (Italija), Dragana Radojičić (Srbija), Boris Kavur (Slovenija),
Martina Blečić Kavur (Slovenija), Tanja Petrović (Slovenija), Ljiljana Gavrilović (Srbija),
Koraljka Kuzman Slogar (Hrvatska), Amra Sačić Beća (Bosna i Hercegovina),
Nenad Vujadinović (Crna Gora), Edin Jašarović (Crna Gora),
Zrinka Mileusnić (Slovenija), Branko Banović (Srbija)

Redakcija | *Editorial Board*

Stanka Janković Pivljanin | Dušan Medin | Jasmina Bajo | Milica Stanić Radonjić

Urednici | *Editors*

Dušan Medin | Stanka Janković Pivljanin

Objavljeno uz podršku Opštine Budva
Published with the support of the Municipality of Budva

KONTEKSTI KULTURE
STUDIJE IZ HUMANISTIKE I UMJETNOSTI

CONTEXTS *of* CULTURE
STUDIES IN HUMANITIES AND ARTS

II

PETROVAC NA MORU
MMXXIV

IZGUBLJENE U PRIJEVODIMA: SJEKIRE ALBANO-CRNOGORSKOG TIPA S KUFINA

Martina Blečić Kavur¹
Univerza na Primorskem
Fakulteta za humanistične studije
Koper, Slovenija

Dušan Medin²
Univerzitet Donja Gorica
Fakultet za kulturu i turizam
Podgorica, Crna Gora

Sažetak: U članku se detaljno razmatraju osobite brončane sjekire albano-crnogorskog tipa, nađene, najvjerojatnije tijekom sedmdesetih godina 19. stoljeća na nekadašnjoj povijesnoj tromedi između Austrougarske Monarhije, Kneževine Crne Gore i Osmanskog Carstva. Iz aspekta povijesti arheološke znanosti, kronološki je predstavljen historijat njihova istraživanja, od prvih objava u 19. stoljeću do suvremenih interpretacija i primjene arheometalurških analiza. Sve su te sjekire pohranjene u više europskih muzeja, a tijekom istraživanja često su bile nepravilno klasificirane i terminološki neprecizno definirane. Različiti nazivi poput albano-dalmatinski ili južnojadranski tip nisu u potpunosti odgovarali njihovoj stvarnoj topografskoj i kulturnoj pripadnosti, a brojni toponimi potencijalnog mjesta nalaženja izazvali su konfuziju u znanstvenom narativu. U studiji se stoga ponovno afirmira već predloženi termin albano-crnogorski tip, kao korektniji naziv koji odražava njihovu prostornu distribuciju, dok se kao mjesto nalaženja pobliže određuje područje Kufina, odnosno ondašnje granice, prostor Crnogorskog primorja na kojem se susreću regije Paštrovići i Spič. Budući da su sve sjekire toga tipa nedovršene i bez jasnih tragova upotrebe, smatra se da nisu bile funkcionalno primjenjive. Razmatrane su stoga kao ritualni, tj. statusni predmeti, s mogućom ulogom u predmonetarnom optoku. Izuzev pojedinačnih nalaza, pronalažene su i u ostavama, što upućuje na specifičnu kulturnu i ideološku praksu odlaganja takvih predmeta, prisutnu i na južnom Jadranu tijekom kasnog brončanog doba (12.–10. stoljeće pr. Kr.). Kako bi što jasnije interpretirali te sjekire, autori se oslanjaju na arheološke i povijesne izvore, arhivsku dokumentaciju i analize. Zaključuju da su te sjekire

¹ martina.blecic.kavur@upr.si.

² dusan.medin@gmail.com.

dio regionalnog fenomena južnog Jadrana i njegova zaleđa, naglašavajući njihov simbolički i kulturni značaj u tadašnjem društvu, te ističući važnost arheo-metalurških istraživanja, koja bi mogla donekle rasvijetliti njihovu zagonetnu proizvodnju i podrijetlo sirovina.

Ključne riječi: Kufin, Kastel Lastva (Petrovac na Moru), Spič, Sutomore, kasno brončano doba, sjekire albano-crnogorskog tipa, biografija predmeta, arhivska istraživanja, toponimija, atribucija

UVOD: NA KUFINU

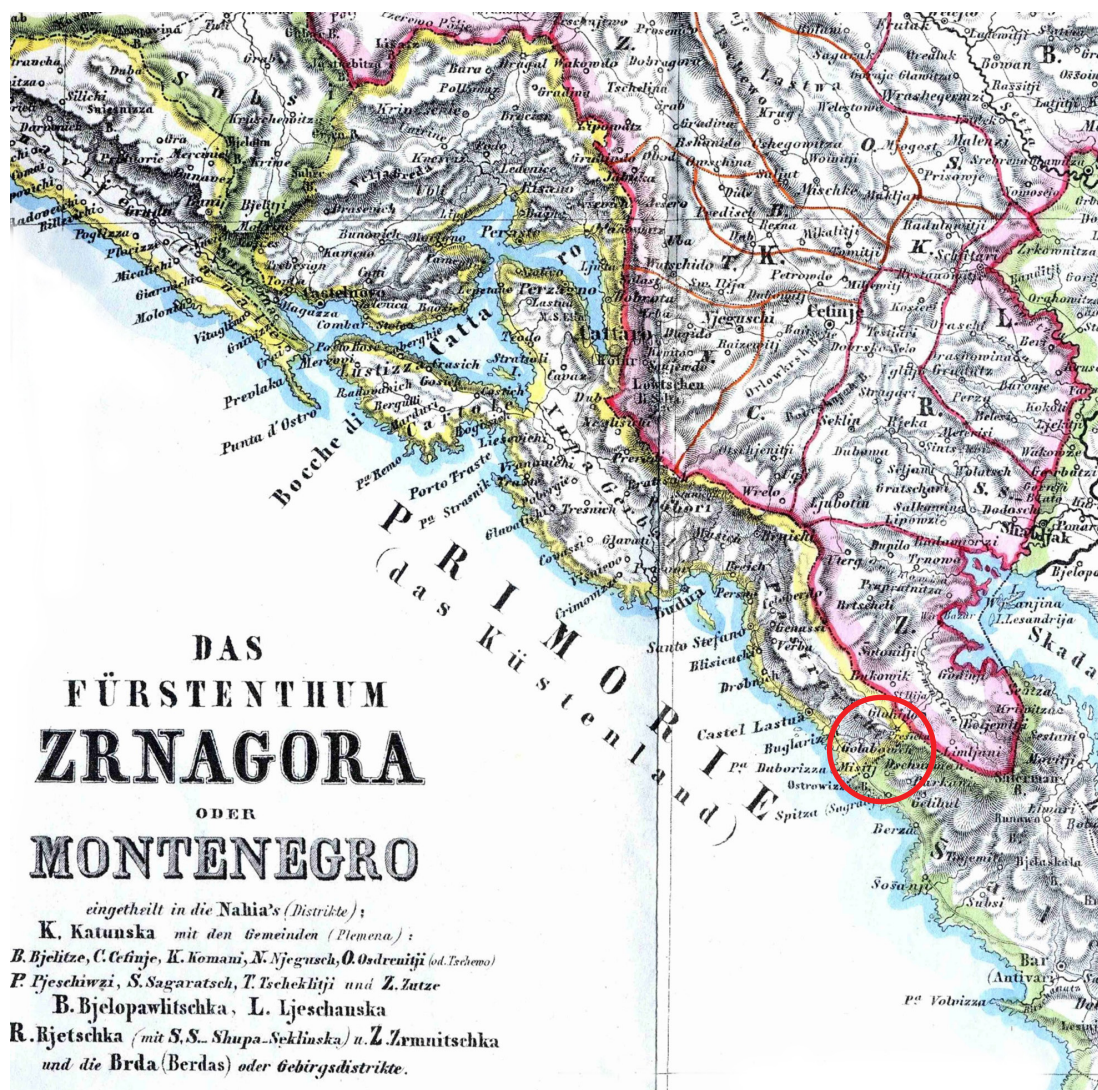
Paštrovići se prostiru od blizu Budve na sjeverozapadu do prijevoja Kufin (it. *confine* – granica) na jugoistoku, gdje počinje područje Spič, koje podrazumijeva prostor do prije grada Bara, što je njegov krajnji jugoistočni dio. Preciznije, Spič se proteže od Kufina do Sušanja i rijeke Željeznice, i bio je najjužniji dio nekadašnje pokrajine Dalmacije u okviru Austrougarske, odnosno povijesne, tradicionalne i administrativne Boke Kotorske, koja je obuhvaćala širi prostor od samog zaljeva, kako se danas uglavnom razmatra.

Naziv toponima Kufin potekao je od povijesnih okolnosti koje su uvjetovale da je taj prijevoj, smješten na brdu Dubovica, između Buljarice i Čanja, koji se okomito spušta u more, zajedno s obroncima Paštrovske gore u neposrednoj blizini, duže razdoblje bio mjesto susreta velikih država Zapada i Istoka, Austrougarske Monarhije i Osmanskog Carstva, dok se u neposrednoj blizini u zaleđu nalazila Stara Crna Gora. Osim što je Kufin ime mjesta (na kojem se danas graniče teritoriji budvanske i barske općina, tj. Paštrovići i Spič), ovaj romanizam istovremeno označava i granicu kao takvu. Stoga se u lokalnom paštrovskom govoru zajedničkom imenicom *kufin* ili *kofin* naziva i granica (ne samo ona prema Osmanlijama i Spiču), dok glagoli *konfinat*, *kunfinat*, *kunvinat* i *kufinat* nose značenje – graničiti se (Lipovac Radulović 1997: 157; Јовановић 2022: 170, 184). Dakle, kufin je bila i cjelokupna granica s Osmanskim Carstvom – od mora ka vrhovima Paštrovske gore, gdje se susretala na tromedi sa onom prema Crnoj Gori.

Nakon Sanstefanskog mira, a potom i Berlinskog kongresa, 1878. Austrougarska se proširila jugoistočno od Kufina i pripojena joj je regija Spič, koja je od 1571. pa do tada bila pod Osmanlijama, a teritorij oko Bara postao je izlaz tadašnje Kneževine Crne Gore na Jadransko more, da bi mu se nešto kasnije, od 1880., pridružio i Ulcinj do ušća rijeke Bojane (Pavićević 2012: 48). Sve to vrijeme, pa do kraja Prvog svjetskog rata, Spič je ostao u okviru Austrougarske Monarhije, kao i Paštrovići, koji su bili u njenom sastavu u kontinuitetu od 1814. godine.

U zaleđu Paštrovića prolazio je tzv. Austrougarski put, koji je Kufin povezivao s fortifikacijama na Paštrovskoj gori, te tvrđavom Kosmač na Brajićima poviše Budve i dalje ka zapadnim dijelovima države. I prije prve austrijske uprave Bokom i Paštrovićima (1797.–1806.), na koje se – kao i na cijelu Dalmaciju – proširila odredbama mirovnog ugovora u Kampoformiju (Campofornio) iz 1797., na Kufinu je bila granica (Pavićević 2012: 17–19). Nakon zauzimanja Spiča, Bara i Ulcinja s okolicom od Osmanlija 1571., Paštrovići i naselje Kastel Lastva (danas Petrovac na Moru) dugo su bili istočna točka Serenisiminog *Stato da Mâr*.

Tijekom 19. i početkom 20. stoljeća taj najjužniji dio Austrougarske, koji se protezao uskim priobaljem, postao je strateški vrlo važan zbog blizine Otranta i kontrole pomorskih puteva. Trebalo je njime što bolje upravljati, zbog čega su podizane i obnavljane mnoge vojne utvrde i infrastrukture, a prethodno su obavljena i mjerenja terena, s izradom katastra, te razgraničenjima (osobito sa crnogorskom kneževinom, koje je završeno 1841.).

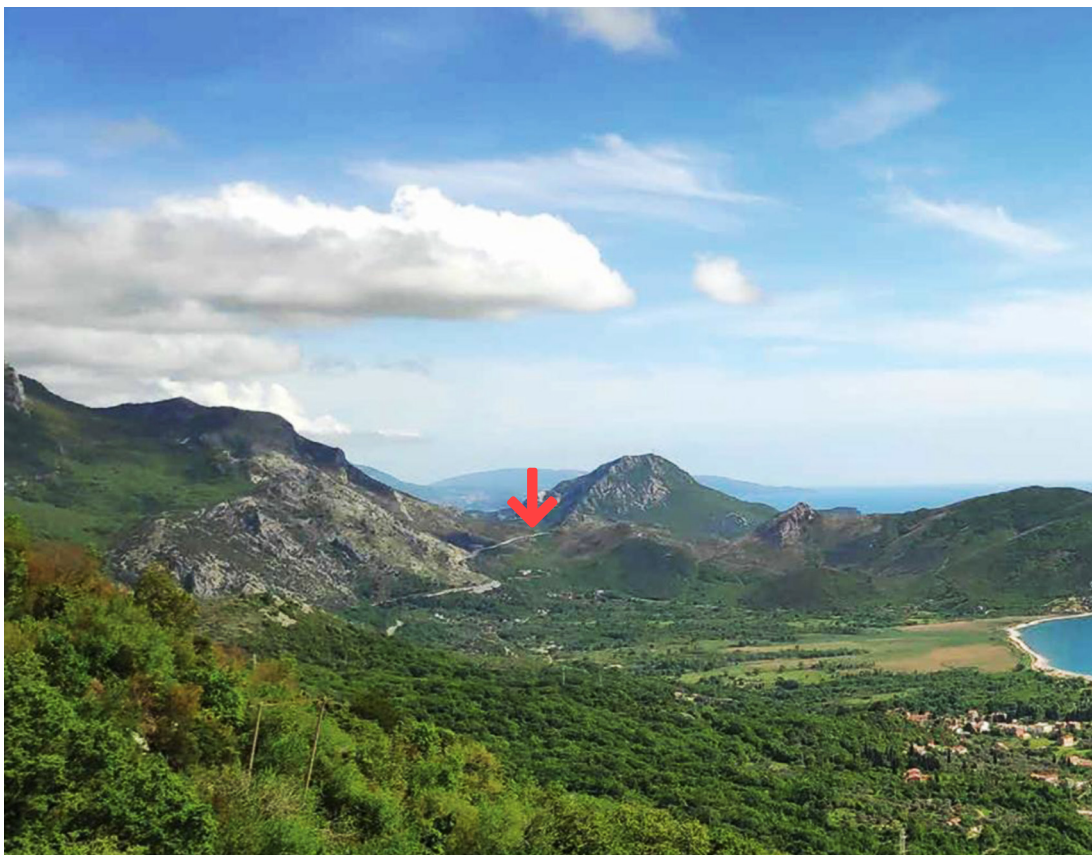

Sl. 1. Topografska karta s ucrtanim granicama Stare Crne Gore, Austrougarske Monarhije i Osmanskog carstva i njihovom tromedom blizu Kufina (Heinrich Kiepert, Berlin, 1862; obradila Martina Blečić Kavur, 2024)

Monarhija je time težila dosezanju pune integracije i uspostave totalne vojne kontrole na kopnu i na moru (Vratnica 2023: 45, 50–52, 60). Upravo je na tom povijesnom prostoru Kufina, smještenom između Paštrovića i Spiča, odnosno negdje duž tamošnje granice – kufina, a što je sve bilo obuhvaćeno tzv. proširenim obrambenim područjem Budve (Pavićević 2012: 48–49), otkriveno više primjeraka lijevanih brončanih sjekira. Ti su predmeti u stručnoj literaturi bili različito određeni kao sjekire južnojadranskog, dalmatinsko-albanskog, skadarskog, albano-crnogorskog, crnogorsko-albanskog, ilirsko-jadranskog ili, najčešće,

albano-dalmatinskog tipa (Shranić 1924; Vulpe 1932; Prendić 1977; Batović 1983; Prendić 1984; Žeravica 1993: 32–44; Antonović 2014: 96–98). Kako je sve do 1918. godine ta regija bila dakle u sastavu jugoistočnog dijela Austrougarske, tako je brojna materijalna kultura uglavnom odnošena u veća i razvijenija središta, gdje su, za razliku od ovog kraja, ipak postojale institucije i stručnjaci koji su se bavili arheološkom baštinom i njenom zaštitom.

Pa iako su te sjekire bile temom više znanstvenih pregleda i analiza (Vulpe 1940; Vulpe 1960; Mijović 1986; Žera-

Sl. 2. Pogled na prijevoj Kufin u zaleđu Buljaričkog polja
(autor Dušan Medin, 2019)

vica 1993: 32–44; Antonović 2014: 96–98), u manjem ili većem opsegu, njihov značaj i vrijednost ograničavao se na prilično skučen krug znanstvenika, s podacima nedostupnim širjoj zainteresiranoj javnosti. Budući da su u kulturnom prostoru današnje Crne Gore te sjekire i dalje manje poznate, sintagmom *izgubljene u prijevodima* pokušali smo ponovno aktualizirati i iz perspektive okolnosti njihove „distribucije“ predstaviti te izrazito važne nalaze materijalne građe koji se smještaju u posljednja stoljeća 2. tisućljeća pr. Kr., odnosno u vrijeme kasnog bronzanog doba toga prostora (Blečić Kavur i Medin 2022: 38; Blečić Kavur i Medin 2023: 76–77).

Međutim, njihova je povijesna pozadina prilično složena, obilježena mnoštvom nejasnoća i *silnih oprečnosti*, počevši od samoga mjesta nalaženja do njihovog sveukupnog broja, te točnog smještaja u pojedinim europskim mu-

zejima. Naime, zabilježeno je da su smještene u četiri države, tj. u depoe muzeja u Zagrebu i Dubrovniku u Hrvatskoj, zatim u Ljubljani u Sloveniji, Trstu i Torinu u Italiji, te u Gracu i Beču u Austriji, dakle u zemljama koje su nekad bile dijelom istoga Carstva. Povijesna i arhivska istraživanja mogućih okolnosti nalaženja zapravo nisu nikad sprovedena cjelovito, pa se fokus ove rasprave usmjerava ponajprije na prikupljanje sve relevantne dokumentacije u svrhu njenog rekonstruiranja i (re)interpretiranja, kako bi se ustanovili njihov put do institucija u kojima su pohranjene i njihovo realno stanje. Kroz faze istraživanja, tj. objavljivanja podataka, biti će definirani prostor, mjesto i vrijeme nalaženja, a zatim i atribucija, te prostorna distribucija sjekira, s ciljem predstavljanja njihove konkretne pozicije unutar lokalnog i šireg kulturnopovijesnog južnojadranskog prostora tijekom perioda mlađe pretpovijesti.

Povijest istraživanja predmetnih brončanih sjekira odvija se već jubilarnih 150 godina koliko se o njima raspravlja u znanstvenom diskursu. U tome su procesu osjetno varirali (pored naziva i atribucije) kako njihov broj, tako i mjesta nalaženja. Kod starijih objava, osobito iz 19. i početka 20. stoljeća, topografski su se locirale dvojako; a) na regionalni prostor općenito pod *Dalmacija* ili rjeđe *Crna Gora*, te b) na preciznije položaje, zabilježene u raznim jezičnim modalitetima i prijevodima. Tako ih nalazimo određene najčešće pod *Kaštel Lastva* (*Kastel Lastova*, *Castel Lastua*, *Kastel Astua*) i *Spič* (*Spica*, *Spizza*, *Spitza*, *Spicy*), ali i *Budva*, *Sutomore*, *Petrovac*... Citiranje, netočno prepisivanje i brojni prijevodi tog mnoštva toponima sazdali su podosta poteškoća u njihovom (ne)povezivanju, odnosno (pre)poznavanju. Odnosilo se to posebno na uži prostor moguće pozicije, te s time povezanog eventualnog razjašnjenja u smislu pojedinačnih nalaza ili predmeta iz ostave/ostava (Mijović 1986: 68–69; Žeravica 1993: 32–36).

Odraz takvog stanja bio je očit i u terminološkom opredjeljenju sjekira koje se kretalo od sveopćeg: sjekire južnojadranskog tipa, do regionalnijeg: albano-dalmatinskog ili albano-crnogorskog, pa čak i do lokalnijeg: skadarskog tipa, jer se tipološka determinanta stvarala u povezanosti s prostorom njihove najveće zastupljenosti, a u zavisnosti od različitih faza otkrivanja i dokumentiranja. Zanimljivo je zapravo slijediti kako su se podaci predstavljali, dopunjavali, popravljali i razvijali kroz stručne objave i kako su se u narativima različitih arheoloških škola od posljednjih desetljeća 19. stoljeća, zapravo generalizirali podaci i tijekom 20. stoljeća. Sukladno tomu, tek se približno može razdijeliti i kronološki slijed njihova ponovnog arhivskog otkrivanja u čak šest faza, povezanih s geopolitičkom situacijom, ali i s općim trendovima unutar struke. Time se ne doprinosi samo razumljivijoj tzv. drugoj (povijesnoj) *biografiji predmeta* kao takvoj, već se raspravlja i o njihovom trenu-

tačnom stanju baštinjenja, te vrednovanja ove cjelokupne problematike s početku 21. stoljeća.

DRUGA POLOVICA 19. STOLJEĆA: PRVE OBJAVE I PROBLEM NALAZISTA

Prvi podatak i ilustracija predmetnih sjekira uvodi nas u prostor Crne Gore, a povezani su uz djelo *Popis predmeta iz predhistoričke dobe u Nar. zem. muzeju u Zagrebu*, koju je 1876. godine objavio Šime Ljubić. Izrijekom zapiše kako je jednu sjekiru osobno otkupio u Šibeniku, ne zna se točno koje godine, zajedno s mnogim drugim predmetima, te da je ona „osobitog načina“ s podrijetlom iz Crne Gore (Ljubić 1876: 16, T. II: 33). Na tu prvu objavu sjekire iz zagrebačkog Narodnog zemaljskog muzeja, danas Arheološkog muzeja u Zagrebu, već se iste godine referira Carlo Kunz u *Bullettino di paletnologia italiana* II, predstavljajući dvije oblikovno vrlo srodne sjekire iz Gradskog muzeja starina u Trstu, danas Museo d'Antichità „J. J. Winckelmann“, smatrajući ih oruđem, tj. alatom za obradu drveta (Kunz 1876: 174–175).

U istome je časopisu Angelo Angelucci obradio također dvije sjekire iz muzeja Kraljeve oružarnice u Torinu, danas Museo Storico Nazionale d'Artiglieria. S nešto detaljnijim katalogskim opisom i ilustracijom samo jedne sjekire, zaključio je da se mogu definirati kao bojne sjekire, dakle u kategoriji oružja, ne i oruđa (Angelucci 1876: 27–28, fig. 2). Obojica su kao mjesto nalaženja zapisali *Dalmacija*, bez referenci na pobliže bilješke u muzejskoj dokumentaciji, jer su torinske dobavljene u Veneciji iz zbirke starina Guggenheim, a tršćanske iz nepoznate staretinarnice i od jednog oružara u Trstu. Njihova međusobna povezanost tada nije bila razjašnjena, pa nije poznato potječu li one iz istog mjesta/prostora, iz zajedničkog nalaza ili iz posve različitih konteksta. Međutim, Carlo Kunz donosi nekoliko važnih podataka. Prvi je da su

Sl. 3. Sjekira u Zagrebu
(© Arheološki muzej u Zagrebu)
Sl. 4. Sjekira iz Beča
(© Prirodoslovni muzej, Beč)

Sl. 5. Sjekire u Trstu
(© Civico Museo d'Antichità
„J. J. Winckelmann“, Trst)

sjekire u tršćanskom muzeju pohranjene već dvije godine, tj. da su s tržišta prikupljene 1874. godine (Kunze 1876: 174), što znači da su one morale ranih 80-ih godina 20. stoljeća biti dostupne već u Trstu. Uredništvo istoga časopisa u bilješci donosi dopunu Kunzeovog teksta, u kojoj su po prvi puta nabrojene sjekire koje se nalaze u drugim njima poznatim muzejima, pa time dobivamo podatke za još dva muzeja. Pored one, već objavljene u Zagrebu, navodi se i *sjekira u bečkom muzeju* koja navodno potječe iz Livađe u Albaniji. Jedinu sjekiru koja se nalazi u muzeju u Ljubljani povezuje s njih još 19 primjeraka, bez pobližeg određenja, koji su bili nađeni na lokaciji između *Castel Lastua* i *Spizza* (Kunz 1876: 175). To su stoga i prvi konkretniji toponimi potencijalnih nalazišta predmetnih sjekira, a ujedno i prvih brončanodobnih sjekira koje su već tada bile uže povezane uz teritorij današnje Crne Gore.

Slijedila je, nedugo zatim, objava u članku „Observations sur les séries préhistoriques de quelques musées de l'Autriche“ iz 1878. godine, u kojoj Ernest Chantre, pišući o pretpovijesnim nalazima u austrijskim muzejima, po-

novno prikazuje sjekire iz tršćanskog muzeja s preuzetim, već objavljenim podacima, no donosi i crtež samo jedne sjekire kojoj provenijenciju smješta također u *Dalmaciju*. Smatra da su njemu sve do tada poznate sjekire zapravo značajne za južni prostor istočnojadranskog priobalja, što uključuje i ovdje obrađivani prostor Crnogorskog primorja, a koji je tada, kako smo istaknuli, upravo bio u sastavu pokrajine, odnosno Kraljevine Dalmacije i austrijskog dijela Austrougarske. Nadovezao je i podatak da se jedna srodna sjekira čuva u muzeju u Gracu u Austriji (Chantre 1878: 552, fig. 266; Schráníl 1924: 724).

Nešto više od desetljeća kasnije Šime Ljubić u još opsežnijem muzejskom katalogu *Popis Arheološkoga odjela Nar. zem. muzeja u Zagrebu 1* pored objave kataloškog opisa i ilustracije dopisuje i pomniju poziciju pod toponimom *Spica* (Ljubić 1889: 94, T. XIII: 86), ne upuštajući se u podrobnije obrade kako samog predmeta tako i okolnosti eventualnog nalaska.

Najzad, te su sjekire našle svoje mjesto i u prestižnoj monografiji o bakrenom (i brončanom) dobu Europe, on-

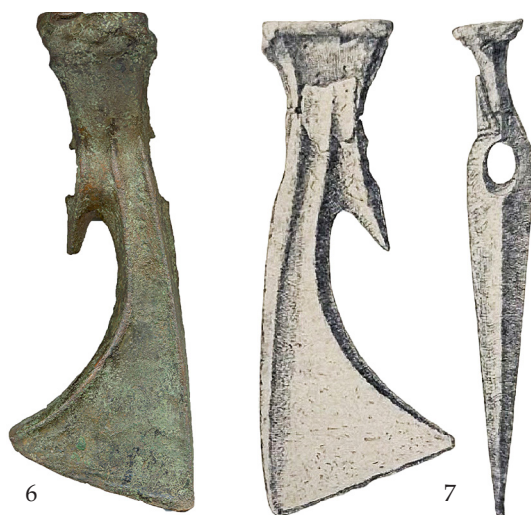
oj Matthäusa Mucha – *Die Kupferzeit in Europa und ihr Verhältnis zur Kultur der Indogermanen* iz 1893. godine. Krajnje koncizno predstavljaju se dvije neobične sjekire – *kladiva* (*Hammeräxte*), smještene u zagrebačkom i u ljubljanskom muzeju, no autor ih je ovog puta locirao na područje *Budve* (Much 1893: 46), čime unosi dodatnu topografsku poziciju.

Do kraja 19. stoljeća bilo je tako poznato ukupno sedam, tj. osam primjeraka sjekira koje su mjestom nalaženja većinom bile povezane uz širi teritorij *Dalmacije* ili *Crne Gore*, a rjeđe uz potencijalna nalazišta *Spič*, *Kaštel Lastov* i *Budvu*. Pri opsežnoj analizi novoistraženih ulomaka sjekira iz ostave Sitno Gornje ispod Mosora, u okolici Splita, općenito je to već zaključio i Petar Kaer (Kaer 1897: 268–269; up. Glogović 2000: 15–16, sl. 4), koji im je pripisivao ili podrijetlo ili barem važan utjecaj za njihovo nastajanje iz istočnih regija, osobito Kavkaza (Kaer 1897: 267).

PRVA POLOVICA 20. STOLJEĆA: POČETNE SINTEZE I TIPOLOŠKE KLASIFIKACIJE

S početkom 20. stoljeća uslijedila je prva studioznija rasprava koju je potpisao Josip Brunšmid. U opsežnom preglednom radu „Nahodaji bakrenoga doba iz Hrvatske i Slavonije i susjednih zemalja“ donosi mnogo više konkretnih podataka, uključujući kritičku analizu dotadašnjih objava i okolnosti nalaženja, odnosno pridobivanja pojedinih sjekira u europskim muzejima (Brunšmid 1902: 58–59). Autor iznosi sve njemu poznate sjekire koje se nalaze po jedan primjerak u Zagrebu, Ljubljani, Gracu i Beču, te po dva primjerka u Trstu i Torinu, za koje piše da su u potpunosti izrađene od bronce, smještajući ih vremenski u brončano doba (Brunšmid 1902: 58, sl. 16). Za primjerak u Arheološkom muzeju u Zagrebu (inv. br. 1996) donosi točne dimenzije i cjelovitiji kataloški opis, posebno naglašavajući njen izgled, tj. nedovršenost same iz-

radbe predmeta, jer su prisutni tzv. šavovi i ostaci od lijevanja. Konstatirao je da ta sjekira nije mogla nikada svrhovito biti u uporabi, a posebno ne kao bojna sjekira, kako se to prije isticalo. No u njegovom je zapisu moguće mjesto nalaženja ponovno locirano općenitije u južnu *Dalmaciju*, tj. preciznije na dalmatinsko-crnogorsko-albansku tromeđu, a pretpostavio je da svih osam sjekira potječe zapravo iz istog nalazišta (Brunšmid 1902: 58–59)! Ujedno, pokušavao je razriješiti i podrijetlo tzv. *sjekire iz Beča* (inv. br. 8577). Naime, zahvaljujući angažmanu i korespondenciji s ondašnjim kustosom Prirodoslovnog muzeja (*Naturhistorische Museum Wien*) Möritzom Hoernesom, ustanovljeno je kako je sjekira također otkupljena u Trstu 1884. godine i da se ona možda može uže povezati sa sjekirama iz tršćanskog muzeja. Njezinu je provenijenciju također smjestio u *Dalmaciju*, jer je u arhivskoj dokumentaciji zabilježeno da potječe negdje iz *okolice Splita*. Budući da je u tom trenutku jedina istraжена bila ostava iz Sitnog, zaključio je kako se ta „bečka sjekira“ ne može više smještati u Albaniju (Brunšmid 1902: 58). Međutim, tu zapravo u prepiskama dolazi do svojevrsne alternacije muzeja, jer je Brunšmid zamijenio mjesto pohrane sjekire iz Livade, koja se zapravo nalazila u Muzeju povijesti umjetnosti (*Kunsthistorisches Museum Wien*), a u koji dospijeva već 1870. godine. Taj podatak nekoliko godina kasnije ispravlja Vejsil Čurčić pišući o predmetnim sjekirama iz Debelog brda na zapadnom obronku masiva Trebevića iznad Sarajeva (Čurčić 1908: 379–380). U kraćem osvrtu također je povezao sve dotadašnje objave i pripisao im regionalnu važnost, tj. prepoznatljivost, pretpostavljajući time i njihovu produkciju koja se razvijala pod snažnim jugoistočnim utjecajima, a iz tog se, priobalnog, širila i u prostor zapadnog balkanskog zaleđa, od kojih je upravo sjekira iz Debelog brda predstavljala najsjeverniji nalaz (Čurčić 1908: 380). Nadovezujući se na Josipa Brunšmida, za sve tzv. južnojadranske sjekire pretpostavio je zajedničko izvoriste iz

Sl. 6. Sjekira u Dubrovniku
(© Dubrovački muzeji, Dubrovnik)
Sl. 7. Sjekira iz Kotora
(prema Hell 1921: 85, sl. 1).

samo jednog nalazišta, možda upravo iz ostave (Čurčić 1908: 379; up. Žeravica 1993: 34–35).

Prilikom obrade sjekira iz sjeverne Albanije, na te se sjekire ogledao i Franz Nopsca, bilježeći smještaj jedne iz *Kastela Lastova* u muzeju u Dubrovniku (Нопча 1910: 308), gdje se i danas nalazi (inv. br. 689). Unatoč nepoznavanju okolnosti nalaženja, ta informacija obilježavala je zapravo dobrodošlu novost, ako ništa drugo, a onda zbog same prostorne udaljenosti u obližnjem susjedstvu, kao i podatka da je i ta sjekira najvjerojatnije potjecala iz ostave u *Spiču* (Žeravica 1993: 35).

Pregledni članak kojeg je deset godina kasnije potpisao Oswald Menghin, *Die prähistorische Archäologie in Montenegro und Albanien*, nije previše pozornosti posvećivao sjekirama iz *Spiča* / *Kastel Lastve*, već je izložio prijašnje objave u konciznom pregledu objavljenih nalaza s toga prostora, smještajući sjekire općenito u Crnu Goru za vrijeme kasnog brončanog doba (Menghin 1920). Na tu je publikaciju uslijedila i objava sjekire nađene prilikom građevinskih radova austrijske vojske u Kotoru (*Cattaro*). S iscrpnim kataloškim opisom i ilustracijom autor Martin Hell također izdvaja šavove, spu-

žvastu površinu, ostatke čepova od lijevanja i nedovršenost izradbe, pa zaključuje kako sjekira, unatoč izvanrednoj tehnologiji lijevanja, nije mogla nikada biti u uporabi. Pridružio ju je skupini već od prije poznatih sjekira, smještajući ih ovog puta na *zapadnobalkanski prostor* i vremenski okvirno u kasno brončano doba (Hell 1921: 84–86, sl. 1).

U razdoblju između dva svjetska rata nastaju prve i najvažnije analitične studije predmetnih sjekira, jer će se na osnovu njih graditi sve buduće analize kojima ih se pokušavalo što vjernije terminološki, tipološko-stilski, provenijencijski i kulturno determinirati. Ponajprije je Josef Shránil (1924), objavljujući dvije sjekire nađene u Češkoj (Heřmanův Městec i *Hrdlořezy*) i dobavljenu sjekiru iz Podgorice, koje se čuvaju u Narodnom muzeju u Pragu, elaborirao sve dotadašnje objave, te potom, sukladno tada već postojanju nešto većeg broja tih sjekira i njihovog konteksta, tipološki ih definirao kao sjekire *jadranskog tipa*, nastale pod utjecajima s „istoka“, osobito Kavkaza, tijekom kraja brončanog doba (Shránil 1924: 723–727, sl. 1–3). Referirao se kako na novije objave sjekira u kontekstu ostave iz Sitnog (Kaer 1897), tako i na pojedinačne sjekire iz Kotora (Hell 1921), te na zaključke koje su već bili ponudili Ernest Chantre (1878) i Josip Brunšmid (1902). U kraćem komentaru piše i o sjekirama iz *Spicy* (Spiča) i *Kastel Astua* (Kastel Lastve), smatrajući ih dvijema različitim nalazištima, pri čemu zapisuje da se po jedna sjekira iz *Kastel Lastve* nalazi u muzejima u Ljubljani i Dubrovniku, a sjekira iz *Spiča* u Zagrebu, dok za *sjekiru iz Beča* ispravno navodi da potječe iz *Splita* (Shránil 1924: 724). Podatke o mjestima nalaženja u navedenim muzejima generira iz starijih objava, osobito Franza Nopsce, ne uvažavajući podatke kod Josipa Brunšmida i Vejsila Čurčića, koji su već tada te dvije lokacije, kako je zapisano, povezivali sa samo jednim mogućim nalazištem (Brunšmid 1902: 58; Čurčić 1908: 379).

Usljedila je još iscrpnija studija „Bronzefunde aus Nord-Albanien“ Radua Vulpea, koja se doista može smatrati prvim sveopćim i metodološki modernim radom, usmjerenim na detaljnu tipološko-stilsku klasifikaciju, relativno kronološku determinaciju i potencijalnu provenijenciju tih tzv. južno-jadranskih sjekira (Vulpe 1932). Svoje će hipoteze razvijati, popravljati i dopunjavati u narednim desetljećima, ponajviše temeljem novijih nalaza srodnih sjekira iz Rumunjske (Vulpe 1940; Vulpe 1960). Autor tako uspoređuje sve objavljene sjekire, pri čemu izostavlja sjekiru iz Podgorice i one iz Češke, te ih sukladno osnovnim morfološkim i stilskim značajkama razlikuje u čak četiri tipa: skadarski, albano-dalmatinski, tip Sitno i tip Debelo brdo. U ovom je kontekstu nama najzanimljiviji drugi, tj. albano-dalmatinski tip, koji, formiran terminološki na osnovi tadašnjeg topografskog rasprostiranja, prvi puta ulazi u širu znanstvenu uporabu, a održati će se sve do danas (Žeravica 1993: 32; up. Mijović 1980; Mijović 1986). U taj tip uključuje i sjekiru iz *Spiča* (*Spizza*, pohranjenu u zagrebačkom Arheološkom muzeju), zatim one iz *Kastel Lastve*, Skadarskog otoka (Krajina) (Ippen 1900: 511, sl. 1), Pesbasi (danas Pishkesh) i Livade. Ograničavajući tako njegovu koncentraciju na području od Kotora do Skadra, tj. ušća Drima, smatrao je kako one nisu prelazile iznad skadarskog prostora, tj. crnogorskog ili albanskog gorskog masiva. Uz detaljne opise očuvanosti i načina izrade, Vulpe je također naglasio vrlo važnu činjenicu kako su one većinom nedovršeni proizvodi koji nisu mogli biti u nikakvom funkcionalnijem korištenju, a osobito ne kao bojne sjekire ili alati, već su služile kao sredstvo predmonetarne trgovine i razmjene (Vulpe 1932: 135–136; Vulpe 1960: 170–171). Ključne uzore ili utjecaje u formiranju njihove proizvodnje tražio je na istočnim obalama Sredozemlja, tj. na Levantu, ponajprije preko sjekire iz *Spiča*, dovevši je u bližu usporedbu sa sjekirom iz Beit She'an u Izraelu (nekad Beisan u Palestini), te shvaćajući ju unutar tran-

ssredozemnih komunikacijskih ruta i posredništva feničanskih pomoraca, jer im u europskom prostoru nije nalazio adekvatnih paralela (Vulpe 1932: 138–140).

Budući da su sjekire većinom bile pojedinačni nalazi ili su potjecale bez poznatih okolnosti nalaženja, to je otežavalo njihovo kronološko pozicioniranje, pa ih Vulpe datira posredno, smatrajući da je upravo sjekira iz *Spiča* (u Arheološkom muzeju u Zagrebu) dio ostave s ostalim otkupljenim nalazima, a tek zatim slijede ostave iz Sitnog i Debelog brda. *Spič* i Sitno jasno, zbog ostalih predmeta, deklarira kao nepouzdan, a Debelo brdo kao tada jedini vjerodostojni kontekst koji je dozvoljavao tek okvirnu dataciju na prijelaz 2. u 1. tisućljeće stare ere, odnosno na prijelaz iz brončanog u željezno doba. U kulturnopovijesnom aspektu vidio ih je u mitskoj povezanosti s Enhelejcima, te s dolaskom Kadma i Harmonije u te prostore i osnivanjem Budve (Vulpe 1932: 140–144)! Uz tu će legendu, i moguću etničko-kulturnu pripadnost, potom povezati samo sjekire albano-dalmatinskog tipa, smatrajući ih užom regionalnom pojavom (Vulpe 1940: 39–42; up. Vulpe 1960).

Tako se po prvi puta ta zanimljiva i neobična sjekira nastojala uvesti u etničku identifikaciju, tj. kulturnopovijesnu povezanost koja je, zajedno s predodžbama iz legendarne prošlosti, ne i konkretnih povijesnih izvora, osiguravala tzv. pripadnost i neposrednu vezu sa sredozemnim civilizacijama, što i jesu bile tendencije pret-povijesne arheologije prve polovice 20. stoljeća i njihovih narativa unutar velikih migracijskih retorika u smislu *ex oriente lux*.

DRUGA POLOVICA 20. STOLJEĆA: NACIONALNE ARHEOLOGIJE I NOVE INTERPRETACIJE

Nedugo nakon završetka Drugog svjetskog rata objavljena je i prva sjekira u crnogorskoj znanstvenoj literaturi,

Sl. 8. Sjekire iz Petrovića (1 i 2), Donje Bijeje (3) i Bijelog Polja (4) (prema Saveljić Bulatović i Lutovac 2003: 35).

potpisana od crnogorskog istraživača i povjesničara Jovana Ivovića. U članku „Arheološki i numizmatički nalazi u Zavrhu“ Ivović predstavlja sjekiru iz Gradine u Zavrhu kod Nikšića, gdje je 1936., najvjerojatnije u zajedničkoj ostavi, nađeno čak šest istih sjekira, od kojih se do tada očuvao samo jedan primjerak (Ивовић 1948: 156–157, T. 1: 1; up. Benac 1955: 87). Međutim, u tipološkom određenju oslanja se na rad Vulpea (1940), pa ju uspoređuje sa skadarskim primjercima, ne poznajući tada već objavljene sjekire iz priobalnog dijela Crne Gore, odnosno one albano-dalmatinskog tipa s kojima je sjekira pokazivala i najviše srodnosti.

Nezadugo su se predmetnim sjekirama posvetili Draga Garašanin, uz objavu nove sjekire iz Sinajë na Kosovu (Garašanin 1955), i Alojz Benac, koji je objavio dvije sjekire iz Petrovića (Benac 1955: 87–88). Pa iako se ne zanimaju pobliže sjekirama iz *Spiča*, sve one albano-dalmatinskog tipa krono-

loški smještaju na prijelaz posljednjih pretpovijesnih tisućljeća. Oboje kritički komentiraju proturječnosti i isključivosti u tipološkom i kulturnom opredjeljenju tih predmeta kod Vulpea, a samo im se Draga Garašanin detaljnije posvećuje u tipološkoj atribuciji. Smatrala je kako valja izdvojiti dva osnovna tipa, tip 1 ili skadarski i tip 2 ili albano-dalmatinski, kojima je tražila kronološko uporište u zatvorenim cjelinama. Pri tomu je kao jedini zatvoreni kontekst izdvojila ostavu iz Debelog brda, dok je onu iz Sitnog argumentirano odbacila zbog miješanja gradiva iz različitih epoha. Sjekire je tako okvirno datirala u horizont Ha A i B po srednjoeuropskoj periodizaciji, odnosno u zadnje faze kasnog brončanog doba. Pa iako je i sama dalje analizirala i potvrđivala (pra)uzore njihovom nastanku na prostoru civilizacija istočnog Sredozemlja, jasno je istaknula, s obzirom na kvantitetu i kapacitet sjekira, te rudom bogate prostore unutrašnjosti, moguću regionalnu produkciju o kojoj će se moći raspravljati „tek nakon provedenih metalografskih analiza“ (Garašanin 1955: 230–232).

Međutim, u prvom monografskom izdanju *Istorije Crne Gore* (tom I) Draga i Milutin Garašanin, pišući o nalazima iz brončanog doba, vrlo se koncizno osvrću i navode kako „[...] je sjekira iz Spiča (Sutomore), u Arheološkom muzeju u Zagrebu, a u Petrovcu na Moru nađeno je 20 komada takvih sjekira od kojih je jedna dospjela u Arheološki muzej u Ljubljani“ (Гарашанин и Гарашанин 1967: 66–67), referirajući se pri tomu na tipološko određenje sjekira albano-dalmatinskog tipu prema Raduu Vulpeu (Vulpe 1932; Vulpe 1940; Vulpe 1960), ali i korigirajući njegove već tada različito postavljene hipoteze oko mogućeg nastanka i tipološkog razvoja. U ovom je kontekstu ipak možda najvažnije to da se prvi puta sjekire lociraju u *Sutomore* i *Petrovac na Moru*.

Tek će u radovima kasnih 70-ih i tijekom 80-ih godina 20. stoljeća te sje-

kire ponovno biti aktualizirane u impozantnijim studijama istraživača iz tog tzv. matičnog prostora albanskih, crnogorskih i hrvatskih arheologa. Objavom ostave iz Torovicë dogodio se pozitivan zaokret u njihovom istraživanju i novi uzlet mogućih interpretacija, a osobito je bilo važno preciznije kronološko pozicioniranje i potvrda njihove regionalne proizvodnje.

Najviše novih sjekira, koje predstavlja pod sintagmom *iliro-jadranske sjekire*, objavio je Frano Prendi. On se nije detaljnije pozabavio sjekirama iz Crne Gore, iako prihvaća i razlikuje tipološki samo dva tipa, skadarski i albano-dalmatinski. U svezi potonjeg objavljuje sjekire iz Pishkash, Shistavce i Skadra (Shköder) (Prendi 1977: 15–16, T. XI: 3–5), ističući kako je znatno porastao njihov broj ne samo u priobalnom dijelu već i ozbiljnije u unutrašnjosti prostora sjeverne Albanije, jer im je već ranije pridružio sjekire iz okolice *Mirdita*, zaleđa Skadra, Vorfë i Borje (Prendi 1958). Zaključio je kako su se te sjekire, oba tipa, zasigurno morale proizvoditi negdje na širem prostoru današnje sjeverne Albanije, koja je bogata bakrom osobito u regijama Mati ili Kukës, podržavajući time već prije pretpostavljene hipoteze Drage Garašanin. S obzirom na stanje samih sjekira, ustanovio je da su one skadarskog tipa starije, iz kojih se potom razvijaju one albano-dalmatinskog tipa, te ih posredno smjestio u vrijeme od 12.–10. stoljeća pr. Kr. Kao i brojni istraživači prije njega, ali sada na znatno većem uzorku, Prendi potvrđuje kako one nemaju tragova uporabe, za razliku od skadarskih, koje su morale biti korištene kao oruđe, ali zato imaju ostatke od lijevanja i znatno manje funkcionalnih detalja. Sve pokazuju slične dimenzije i težine, te su u pravilu nađene u ostavama. Argumentirao je kako ih više ne možemo smatrati oruđem ili oružjem, već ih moramo razumijevati kao određene standarde u razmjenama, odnosno kao predmete predmonetarne vrijednosti (Prendi 1977: 36–37).

Pa iako je o njoj već i prije usputno

pisao, Prendi napokon 1984. godine objavljuje i ostavu iz Torovicë kod Lješa (Lezhë), najveću ostavu na prostoru albanskog priobalja, koja je sadržavala 124 brončane sjekire ukupne težine 70 kg, od toga čak 32 sjekire albano-dalmatinskog tipa (Prendi 1984: 19–45). Bila je to ujedno najiscrpnija studija koja se do tog vremena dogodila iz pera albanskih istraživača, s pregršt novih i važnih podataka. Kako je u ostavi zabilježena i sjekira tipa Solento, značajna za Apuliju i Otrant, koja je uostalom dokumentirana i u ostavi Reinzano zajedno sa sjekinom skadarskog tipa (Carancini 1984: T. 153: 4235, T. 162: 4356; Primas 1996: 14), stvorili su se „uvjeti“ za pobliže kronološko određenje, pa je tada predložio da su sjekire skadarskog tipa već bile korektno u široj uporabi tijekom 14.–12. stoljeća, tj. u vrijeme kada se albano-dalmatinska sjekira mogla tek pojaviti u proizvodnji, vjerojatno u 12. stoljeću pr. Kr. (Prendi 1984: 23–24). Pored toga, autor je argumentirano prikazao moguću evoluciju albano-dalmatinskih sjekira upravo iz skadarskih tipova i varijanti, a na primjeru sjekire iz Boksa (Prendi 1984: T. 10: 2; Galaty *et al.* 2023: sl. 6.1b), i time još čvršće potkrijepio svoje tvrdnje u smislu lokalne produkcije i ne više „istočnih“ prototipova ili uvoza preko mitskih feničanskih moreplovaca u povezanosti s usiljenom zgodom oko lokalizacije Kadmejskog mita u Iliriji. Potvrdio je tako, s velikom sigurnošću, već prije predloženu dataciju u razdoblje od 12.–10. stoljeća pr. Kr. i sada nedvojbeno njihovu regionalnu proizvodnju na prostoru sjeverne Albanije i regije. Najjužnije nalaze zabilježio je u dolini rijeke Erzen kod Drača (Durrës), ali je isto tako naglasio njihov znatan udio u optoku tzv. jadranske *koiné* (Prendi 1984: 28–33; up. Prendi 1982: 223–224, sl. 42: 10). Međutim, niti prigodom tako detaljne obradbe nije se pobliže pozabavio sjekirama iz Crne Gore, već ih, ovisno o tipovima i varijantama, taksativno navodi, oslanjajući se na objavljenu građu kod jugoslaven-skih arheologa, ističući samo kako je u *Petrovcu* nađeno 20 takvih sjekira,

ali kartira „sva“ poznata mu nazivlja nalazišta, tj. *Spic, Petrovac i Budvu* (Prendi 1984: 25, fig. 3)!

U istome razdoblju Šime Batović najprije samo šturo navodi sjekire *albano-dalmatskog* tipa s izdvojenim sjekirama, različitih varijanti, i to iz Sitnog i iz Petrovića u Crnoj Gori, referirajući se pritom samo na ostavu iz Sitna kao jedine do tada poznate s toga područja i s mogućom pobližom datacijom. Sve je sjekire svrstao u gradivo značajno za tzv. delmatsku grupu, premda su one rasprostranjenije na južnijem prostoru njihove teritorije, a nastale pod utjecajima s Bliskog istoka (Batović 1980: 35, T. XIII: 8; T. XVIII: 3). Time je delmatsku kulturnu skupinu već sagledao u vremenu kasnog brončanog doba, a koju je raširio na većem teritoriju sve do Crne Gore. Sjekire je ubrzo ponovno predstavio u *Praistoriji jugoslavenskih zemalja IV*, gdje posebno izdvaja crnogorske primjerke, pa na dva mjesta koristi nazive različitih toponima, i to *Petrovac i Sutomore* kod Spiča, preuzimajući dakle podatke koje su kao mjesta nalaženja objavili Draga i Milutin Garašanin (1967). Opisuje ih u svega nekoliko rečenica, ali im mijenja terminološku determinantu, te ih naziva *dalmatinsko-albanskim* tipom sjekira! Bilježi kako je u Petrovcu nađena ostava od čak 20 takvih sjekira, koje su bile *osnovnom ratnom opremom* u vrijeme kasnobrončanog razdoblja, predočujući sjekiru iz crnogorskih Petrovića (Batović 1983: 283–284, 358; up. Ložnjak Dizdar i Potrebica 2017: 122, sl. 58), ne uzimajući u obzir sve ranije već mnogo puta afirmirane tvrdnje o nedovršenosti samih sjekira i njihove praktične neupotrebljivosti. Zanimljiva je i konstatacija autora kojom, uspoređujući poznate mu ostave, bilježi da su u *svim ostavama* iz Crne Gore zastupljene isključivo sjekire upravo tzv. *dalmatinsko-albanskog* tipa (Batović 1983: 359–360)! Ostava iz *Petrovca* u tom je kontekstu izdvojena kao najbrojnija ostava Crne Gore, iako se za ostale sjekire nije znalo jasnije kontekstualno nalaženje. Sjekire su određene kao lokalna varijanta zastuplje-

Sl. 9. *Sjekira iz Ulcinja*
(prema Mijović 1986: 100, sl. 1)

na na južnojadranskom Primorju (Dalmacije, Crne Gore i Albanije), inače široko rasprostranjenog trenda izrade takvih sjekira od Levanta do srednje Evrope, smatrajući ih u neku ruku domaćim proizvodima nastalim po stranom uzoru. Naposljetku, sve je ostave Šime Batović interpretirao kao trgovačke ili radioničke, smještajući ih unutar optoka trgovačkih i posredničkih veza s jugoistokom Evrope, te ih posredno povezao uz razvijenu pomorsku djelatnost (Batović 1983: 362, 364).

Otprilike istovremeno publicirani su i radovi Pavla Mijovića, ponajprije u preglednom radu iz 1980., gdje ih svrstava u korpus važnih predmeta značajnih za „umjetničko blago“ Crne Gore (Mijović 1980: 38–39). Po red objava novih nalaza sjekira iz Vladimira i Perdiša, u kasnijoj, opsežnoj studiji „Bojne i radne sjekire kasnog bronzanog doba iz Crne Gore i sjeverne Albanije“ prvi je predložio katalog (registar) svih dotad poznatih nalazišta, cjeloviti popis crnogorskih i albanskih sjekira (27), njihove crteže i fotografije s najpreciznijom kartom ra-

Sl. 10. *Sjekira iz Vladimira*
(prema Mijović 1986: 100, sl. 2)

sprostranjenosti. Pored toga, metodološki je analizirao kulturnopovijesno determiniranje sjekira, te argumentirano predložio novo tipološko-terminološko određenje sintagmom *albano-crnogorski* ili *crnogorsko-albanski* tip sjekira, čiju proizvodnju također određuje lokalno i povezuje s mogućim ležištima bakra u neposrednom zaleđu (Mijović 1986). Ipak, uspoređujući ih s drugim tipovima sjekira, zaključio je da su one ponajprije služile kao oružje i tek potom kao moguće oruđe, nazivajući ih *bojnim sjekirama* (Mijović 1986: 87). Važno je također navesti kako opravdano odbacuje starije interpretacije o mogućem istočnom utjecaju za njihovu proizvodnju i pretenciozno povezivanje uz mitove i legende, bez konkretnih arheoloških i metalografskih istraživanja (Mijović 1986: 76–80). Naglašava stoga nužnu potrebu arheometalurških analiza kako bi se ustvrdio sastav, izvor, odnosno njihovo podrijetlo, a time omogućilo pomnije tipološko i terminološko određenje (Mijović 1986: 88–93). Što se tiče sjekira iz *Spiča* i *Kastel Lastve*, smatra da su one prikupljane iz različitih pozicija i da je ukupan broj

od njih 20 zbroj svih do tada pronađenih sjekira različitih tipova, jer su one otkupljivane pojedinačno (Mijović 1986: 69)! Pavle Mijović tada nema uvida u dokumentaciju Narodnog muzeja Slovenije, što je već posjedovala Draga Garašanin, niti provjerava mnoge sjekire u inozemnim muzejima, pa su tako njegova saznanja bila ograničena na i isključivo samo dostupne mu objave, premda i tu sa znatnim pomanjkanjem. Ipak, donosi novi podatak kako se iz Konavala čak dvije sjekire takvog tipa čuvaju u Aschmolean muzeju u Oxfordu, čime se broj sjekira u Dalmaciji povećao na četiri primjerka (Mijović 1986: 94; Aschmolean Museum inv. br. 455928 i 456217).

Nakon radova Vulpea, Prendija i Mijovića, najaktualniju i svakako najpotpuniju raspravu s povećim usmjerenjem upravo na sjekire iz Crne Gore, te na sjekire albano-dalmatinskog tipa uopće, pružio je Zdenko Žeravica 1993. godine u katalogu *Äxte und Beile aus Dalmatien und anderen Teilen Kroatiens, Montenegro, Bosnien und Herzegowina*, monografske edicije *Prähistorische Bronzefunde*. Studija je uključena u ovo razdoblje „jugoslavenske škole“ jer nastaje tijekom 80-ih godina, odnosno dovršena je za tisak 1989. godine, kada je i sakupljanje građe iz danas različitih država bilo znatno jednostavnije. Bila je to posljednja iznimno detaljna rasprava o ovim sjekirama, kako u tipološko-stilskom tako u prostornom i mogućem kronološkom opredjeljenju s ukupnim brojem od 26 sjekira. U njegovom se katalogu također nalaze dva nalazišta, premda je većina sjekira ipak katalogizirana pod lokacijom *Spič (Castel Lastva) kod Sutomora*. Međutim, Zdenko Žeravica ovdje ipak donosi konkretnije pojašnjenje zbog dotada silnih proturječja u literaturi, kako su *Spič* i *Kastel Lastva*, današnji Petrovac na Moru, zapravo jedno te isto nalazište. Od tog je priličnog broja opisao devet i crtežom objavio svega šest „preživjelih“ sjekira (Žeravica 1993: kat. 89–92, 93A, T. 9). Pri tome je *sjekiru iz Beča* sa signaturom *gend*

von Spalato, tj. okolica Splita, potpisao pod moguće nalazište *Spič?*, upravo kao što je evidentirao i *sjekiru u Gracu* koju ne objavljuje (Žeravica 1993: 34–35). Katalogizirane su dvije sjekire iz Trsta, ali su predstavljene samo jednim crtežom, koji je preuzet iz starije objave Chantrea (1878). Budući da sjekire nisu ponovno provjerene u tršćanskom muzeju, crtež sjekire nije autentičan, pa otuda njihovo morfološko odudaranje od ostalih sjekira, a isto vrijedi i za one iz Torina. Nedosljednosti su razvidne i kod crteža sjekira iz Ulcinja i Vladimira (up. Mijović 1986: 99, T. 5).

Temeljem činjenice da su sjekire pohranjene u različitim muzejskim zbirkama ne ocjenjuje se sigurnošću da sve one potječu iz iste ostave, već dopušta mogućnost njihova pojedinačnog sakupljanja (Žeravica 1993: 33–35). Sve su određene ili ranom ili klasičnom tipu albansko-dalmatinskih sjekira, kako im se vrlo detaljno, u tipološkom pogledu Žeravica posvetio. Datirao ih je tako, na temelju arheološki dobro poznatih analogija iz okruženja Albanije i Dalmacije, već u kraj srednjeg i početak kasnog brončanog doba, 15. i 14. stoljeća pr. Kr. Time ih je protumačio kao najstarije sjekire južnojadranskog, tj. crnogorskog područja, koje su ondje i najviše rasprostranjene, zbog čega im baš tamo valja tražiti i obrtničko izvoriste (Žeravica 1993: 40–44). Zaključio je kako su one primarnom namjenom na matičnom području služile kao oruđe i oružje, unatoč svim dotadašnjim egzaktnim potvrdama kako sjekire nisu mogle, zbog nedovršenosti metalurške obrade, kao i premalog otvora za dršku, nikada biti u stvarnoj uporabi kao takve. Dodaje kako su ipak namjene mogle biti različite i brojne, pa ne isključuje mogućnost predmonetarnog sredstva i statusnog simbola kojim se isticao položaj i dostojanstvo pojedinaca (Žeravica 1993: 38).

Vihor sukoba 90-ih godina 20. stoljeća na Balkanu, izuzev kataloga Zdenka Žeravice (1993), u domaćim arhe-

ologijama donosi tek manje osvrtne i pokoji, uglavnom prihvaćenu interpretaciju, premda se i dalje koriste ukorijenjeni narativi značajni za poslijeratno razdoblje. Na ovome mjestu valja istaknuti tezu Anthonyja Hardinga, koji je podržao interpretaciju po kojoj su, upravo zbog nedovršenosti, morale kolati u određenim razmjenama, tj. u predmonetarnom sistemu materijalnih predmeta (Harding 1992: 20), nadovezujući se također na ranije postavljene zaključke Radua Vulpea i osobito Frana Prendija.

Ubrzo se, prilikom monografske objave tumula iz Velike Grude kod Tivta, predmetnih sjekira dotaknula i Margarita Primas, a u svezi sjekire iz Kotora (Primas 1996: 14). Smatrajući ih regionalnim fenomenom koji se odražavao i unutar međujadranske mreže komunikacija, ona donosi njihovo rasprostiranje prema podatcima koje je sabrala kod Frane Prendija (1984) i Zdenka Žeravice (1993), ne upuštajući se u njihovu detaljniju analizu ni interpretaciju. Predmetne nalaze sjekira kartirala je samo pod nalazištem *Spič (Sutomore)* (Primas 1996: sl. 2.3).

Iste godine i Dragoslav Srejšević u svom radu „Drevna Budva u mitu i historiji“ navodi 20 primjeraka sjekira, ali ih smješta, bez pobližih objašnjenja, u neposrednu okolinu *Budve*, kao argument prilično pojednostavljenoj tematici vezano za mitsko osnivanje Budve, odnosno uz Kadma i Harmoniju. Izostavljajući nova saznanja i podatke o tim sjekirama, smatrao je kako su se one tijekom 14. stoljeća pr. Kr. proizvodile već u istočnjačkim metalurškim radionicama, odnosno da predstavljaju odraz intenzivnih utjecaja razvijenih kultura iz Egeje i Sredozemlja na crnogorsko priobalje (Srejšević 1996: 21), što je zapravo bila hipoteza još iz 60-ih godina prošlog stoljeća. Srejševićev je tekst kasnije preštampan u posthumno objavljenoj zbirci njegovih članaka – *Iliri i Tračani: o starobalkanskim plemenima* (Srejšević 2002: 307–318).

U preglednom radu o istraživanju bronceanog i željeznog doba u Albaniji iz 1998. Frano Prendi ponovno se vraća tim izuzetnim sjekirama, smatrajući ih zapravo kontraverznima u pogledu kronologije i podrijetla. Ovoga puta u potpunosti je izostavio crnogorske primjerke, navodeći kako su one ponajviše rasprostranjene na prostoru Albanije i južne Dalmacije! U smislu njihove geneze istaknuo je da su nastale neposredno iz skadarskog tipa, čime je opravdavao (proto)ilirsku metalurgiju na prijelazu iz bronceanog u željezno doba, kao i njihovu određenu ulogu u transjadranskim kulturnim kontaktima (Prendi 1998: 86).

Na Prendijeve zaključke u preglednoj se studiji o sistemima razmjene na prijelazu iz bronceanog u željezno doba, a u odnosu na ostave s lijevanim sjekirama iz jugoistočne Europe, osvrnuo i Christoph Huth. Posebice izdvaja sjekire albano-dalmatinskog tipa iz sjeverne Albanije i ostavu Torovicë, istaknuvši da, unatoč nedostatku metalografskih analiza, pretpostavlja sastav legure s visokim udjelom kositra ili olova (Huth 2000: 30, sl. 1/7).

U OSVITU 21. STOLJEĆA: NOVE/STARE INTERPRETACIJE I ARHEOMETALURGIJA

S novim je tisućljećem uslijedila kataloška objava većeg broja sjekira iz sjevernijih dijelova Crne Gore koju su potpisali Lenka Saveljić Bulatović i Predrag Lutovac u katalogu izložbe *Zlatno doba Crne Gore*. Pri tome su katalogizirane sjekire iz s Grdove gradine kod Petrovića, sjekira iz Ostrelja kod Bijelog Polja i ona iz Boana kod Šavnika, sve kao pojedinačni, tj. slučajni nalazi. A ti su podatci i te kako bili poželjni i važni u razmatranju njihove distribucije i u unutrašnjost Crne Gore. Ostale crnogorske sjekire predstavljene su poimence u odnosu na tipološku pripadnost, a u šturom osvrtu na one iz priobalnog dijela navode po jednu sjekiru iz *Spiča* kod Sutomora i 20 sjekira iz *Petrovca na Moru*

(Saveljić Bulatović i Lutovac 2003: 22–23, 34–37, sl. 11/1–12/1, 15/1).

U djelu *Arheologija Crne Gore* još je sažetiji bio Čedomir Marković, koji za predmetne sjekire zapravo prenosi podatke iz kataloga *Zlatno doba Crne Gore*, nazivajući ih, kao i prethodnici, sjekirama albano-dalmatinskog tipa, te reproducirajući, bez točnog mjesta nalazišta, drugu sjekiru iz Petrovića (Marković 2006: 202, sl. 43; up. Saveljić Bulatović i Lutovac 2003: 11/2).

Uslijedio je pregledni rad Maje Gori na temu ostave iz Torovicë, u kojoj, također oslonjena isključivo na radove Prendija i Žeravice, iznosi osnovne tipološke značajke i njihovu zastupljenost u ostavama, s najvećim fokusom upravo na albanska nalazišta. Zaključila je, kao i Prendi mnogo prije nje, da su ti predmeti imali vrijednost u razmjenama dobara, osobito u cirkuliranju metalurških modela i dobrina, kao svojevrsnog predmonetarnog koncepta (Gori 2008: 209–211).

Krajem drugog desetljeća 21. stoljeća i Christos Kleitsas se osvrće na sjekire albano-dalmatinskog tipa, smatrajući Torovicë metalurškom ostavom upravo zbog nedovršenosti sjekira. Sve ostale ostave, osobito one u okolini Skadra, interpretirao je kao moguće zavjetne darove nadnaravnim vodenim silama tog područja (Kleitsas 2018: 63). Pa iako ne navodi niti jednu ostavu ili sjekiru iz Crne Gore, ističe kako su one značajne za njen južni dio, prenoseći naravno zastarjele podatke Prendija (1958) i Vulpea (1960).

I dok Christos Kleitsas pokušava razumjeti kontekst ostava i njihova mogućeg ideološkog potencijala u smislu produkcije i potrošnje sjekira krajem bronceanog doba, istovremeno se Barry Molloy vraća na samu funkciju sjekira, definirajući ih primarno kao *teške bojne sjekire* na osnovu njihova oblika i objelodanjujući jednu sjekiru iz Skadra (Molloy 2018: 208, sl. 10.5; Molloy & Horn 2020: 127–128, sl. 5.3). Bez ikakve pobliže argumentacije ili znanstvenog aparata odnosno upori-

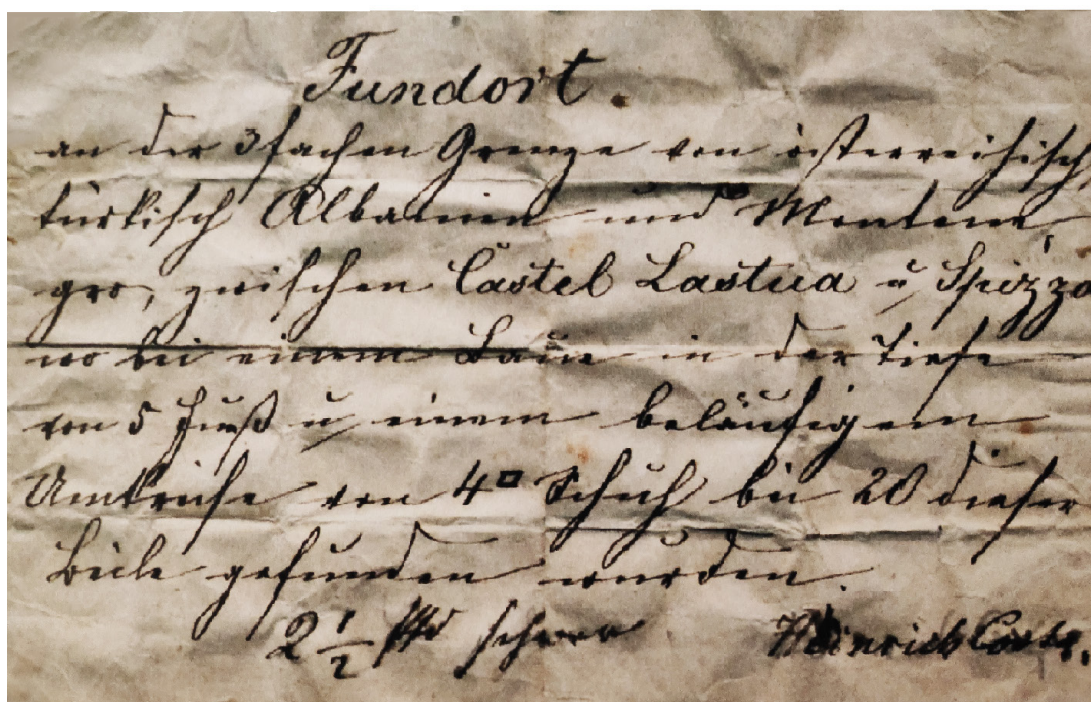
šta u dotad prihvaćenoj i vrlo opsežnoj znanstvenoj literaturi, u smislu namjene sjekira, Molloy se tako vratio na sam (pra)početak duge povijesti njihova istraživanja.

Već je Radu Vulpe, kao i brojni istraživači nakon njega, posebice u drugoj polovici 20. stoljeća, isticao važnost arheometalurških i kemijskih analiza legure predmetnih sjekira, kojima bi se dobili drugi i vrlo važni podatci o sastavu i izvoru ruda, kada su im već okolnosti nalaženja tako oskudne. Ali izgledno je taj proces iznimno zahtjevan i spor, pa se jedine, u tom smjeru učinjene analize odnose samo na sjekire iz Skadra i sa Kosova. Naime, u kapitalnom djelu o bakrenodobnim sjekirama iz Srbije, unatoč iznimnoj vremenskoj distanci, Dragana Antonović pregledno se pozabavila i sjekirama varijante Debelo brdo, a zbog analize sjekire iz Sinajë na Kosovu. U tu je varijantu pridružila još dvije sjekire iz Visoke i Ivanjice, određivši ih u tzv. zapadnosrpsku varijantu i interpretirajući ih kao bojne ili ceremonijalne sjekire (Antonović 2014: 97–98, T. 40/363–365). Ovdje je najvažnije istaknuti kako je upravo sjekira iz Sinajë arheometalurški analizirana, pri čemu je određena kositrena bronca sa srednjom zastupljenošću kositra od 7,5% i niskom olova od 0,22% (Antonović 2014: 97, T. 2/363), čime je sjekira nedvojbeno bila čvršća i otpornija, prikladnija dakle za funkcionalnu upotrebu. Uslijedili su rezultati analiziranih osam sjekira albano-dalmatinskog tipa iz Shirokë kod Skadra, koje su također bile izrađene od kositrene bronce s vrlo malim postotkom kako kositra tako i olova, premda prolopniji zaključci u svezi sa sirovinama i proizvodnjom samih sjekira nisu realizirani. Samo je jedna sjekira (14747) pokazala veću zastupljenost kositra, a sve su imale prisutnost olova ispod 2% (Çakaj *et al.* 2016: T. 5; Çakaj *et al.* 2019), što za sada ne potvrđuje sveopći trend u metalurgiji kraja brončanog i početnog željeznog doba Europe, a time niti postavku koju je u svezi s našim sjekirama prognozirao Christoph Huth (2000).

ZAKLJUČAK

Cilj ovog istraživanja bio je ustanoviti što točnije mjesto nalaženja prepoznatljivih, u dvojnem kalupu lijevanih brončanih sjekira sa zakrivljenim i lepezasto raširenim sječivom. Kako je prikazano, kroz povijest su se uglavnom locirale u *Spič* (Sutomore) i *Kastel Lastvu* (Petrovac na Moru) ili između njih. Od podjednake važnosti bilo je ustanoviti i realno stanje tih, u mnogim jezičnim prijevodima i povijesno-političkim okolnostima izgubljenih predmeta. Stoga je trenutna situacija sljedeća: arhivskim istraživanjima određeno je da su one i danas pohranjene u većini institucija u koje su dospjele u drugoj polovici 19. stoljeća, premda valja izdvojiti nekoliko primjera i novih korekcija. Prvi je Joanneum muzej u Gracu, jer se ondje takva sjekira danas ne nalazi, ako je uopće ikad i bila. Nadalje, u inventarnoj knjizi Prirodoslovnog muzeja u Beču piše kako sjekira potječe iz područja Splita, te da je otkupljena u Trstu tek 1884. godine od Carla Battistella. Pojašnjeno je kako se u Beču u vrijeme posljednjih desetljeća 19. stoljeća nalaze već dvije sjekire srodnog tipa, ali iz posve različitih nalazišta i putem različitih posredničkih načina pridobivanja. Upravo taj podatak sugerira da sjekira iz tog muzeja ne potječe iz Crne Gore, jer bi to nedvosmisleno bilo zapisano, ili bi, kao i druge, bila zavedena pod *Dalmacija*, pa je stoga ne možemo više smatrati korpusom iste ostave iz *Spiča*, kako je to zapisao Žeravica (1993: T. 9: 93A).

Za sjekire iz muzeja u Trstu i Torinu pregledom dokumentacije ne doznajemo ništa više podataka od onih koji su već bili zapisani u prvim objavama. Arhivske bilješke iz Arheološkog muzeja u Zagrebu dostupne su i također su već bile objavljene u djelima Ljubića (1886; 1889), Brunšmida (1902) i Žeravice (1993), pa niti tu nije ostvaren veći pomak. Kako su svih pet sjekira zavedene u muzejima do 1874., može se pretpostaviti je da su već i prije tog datuma morale biti dostupne na tržištu u Splitu, tj. u Trstu.

Sl. 11. Arhivska bilješka dr. Heinricha Coste
(© Narodni muzej Slovenije, Ljubljana)

U tom je kontekstu zato najvažnija sjekira iz Ljubljane, koja se čuva u Narodnom muzeju Slovenije (inv. br. P 3408; Sl. 12), jer je s njom sačuvana i autentična, iako nedatirana bilješka dr. Heinricha Coste, koja sadrži osnovne, ali za ono vrijeme prilično konkretne podatke o nalaženju i sadržaju (Sl. 11): „Fundort: an der 3fachen Grenze von österreichisch, türkisch Albanien und Montenegro, zwischen Castel Lastva u[nd] Spizza, bei einem Baue in der Tiefe von 5 Fuß u[nd] einem beiläufigen Umkreise von 40 (4?) Schuh bei 20 dieser Beile gefunden wurden. 2½ Pfd schwer“, što u prijevodu glasi: „Lokacija: na trostrukoj granici austrijskoj, turske Albanije i Crne Gore, između Kastel Lastva i Spiča, prilikom gradnje na dubini od 5 stopa i proizvoljnog krugu od 40 (4?) stopa pronađeno je 20 ovih sjekira. Težina 2½ Pfd“. Naime, bilješka je vrijedna iz više razloga. Prvi je s obzirom na povijesno okruženje. Naime, Heinrich Costa, carinski direktor u Ljubljani, još je za života Narodnom muzeju Slovenije u Ljubljani poklanjao određene predmete, a po njegovoj smrti ostatak predmeta Muzeju je

posredovala njegova supruga, pa tom prigodom 1870. u Muzej prispijeva i navedena sjekira. Druga vrijednost te bilješke jest iznimna preciznost podataka, koja nije prisutna niti kod ijedne druge muzejske dokumentacije o predmetnim sjekirama, što sugerira da je Costa morao imati ili neposredan kontakt sa samim nalaznikom ili su pobliži podatci isključivo bili dostavljeni uz predmetnu sjekiru u Ljubljani!? Pa iako je sjekira inventarizirana u muzejskoj dokumentaciji tek od Alfonsa Müllnera 1892. godine (3408), ona je već 1888., uz kraći kataloški opis i s mjestom nalaženja, kako ga je zapisao Costa, objavljena u prvom muzejskom vodiču kojeg je objavio Karl Dežman. On je ipak zapisao da su te sjekire nađene prije nekoliko desetljeća i tijekom izgradnje utvrde (Deschmann 1888: 80, T. 8/4), što se vremenski podudara, tj. povezuje uz godine od 1867./1868., a fizički uz prije predstavljene infrastrukturne radove na tom graničnom prostoru.

Potaknuto vodi do zaključka da predstavljenih sedam očuvanih sjekira tog tipa ne potječu ni iz Spiča, tj. Sutomo-

Sl. 12. *Sjekira iz Ljubljane*
(© Narodni muzej Slovenije, Ljubljana)

ra, niti iz *Kastel Lastve*, tj. Petrovca na Moru, već s graničnog prostora između njih. Ono se može pobliže locirati na nekadašnji granični prijevoj Kufin, čiji je zapadni dio, kao i danas, upravno-administrativno spadao pod širi teritorij *Kastel Lastve / Petrovca na Moru* (Paštrovići), dok je istočni, makar od 1878., vezan za *Sutomore* (Spič). Nije isključeno ni lociranje i u nešto širu regiju uz kufin-granicu koja se tuda protezala nekoliko kilometara od obale mora ka zaleđu. Međutim, iako je lokalitet Kufin bio dvostruka granica (između Austrougarske i Osmanlija), dok je *prava* tromeda bila koji kilometar sjevernije, blizu Din vrha na Paštovskoj gori, navodi o otkriću sjekira u kontekstu izgradnje vojnog utvrđenja, ipak mogu ići u prilog pretpostavci da je to bilo upravo na ovom teritoriju. Ne samo jer je riječ o višestruko prometnijem prostoru, sa znatno više graditeljskih djelatnosti u kontinuitetu, već stoga što je for Presjeka građen 1848. godine, ali se sjekire prvi puta objavljuju tek nekoliko desetljeća kasnije. Stoga je vjerojatnije da su sjekire slučajno otkrivene prilikom neke od graditelj-

skih aktivnosti na Kufinu, tj. u njegovoj najbližoj okolini, na primjer, kada se 1869. pojačava obližnje pregradno utvrđenje (*blockhaus*) Dubovica, koje je prethodno (1859.) bilo poljskog tipa (Pavićević 2012: 304). Na ovome je prostoru postojalo još takvih utvrđenja, među kojima je i Vjetreno gumno, kao i nešto niže pri moru karaula Čanj, dok su se upravo ovim prijevojem protezali Austrougarski put (Pavićević 2012: 302–304) i Cmilova ulica, pri čijem su se vrhu, podno Kufinu, nalazila dva objekta za vojsku. Sudeći stoga po arhivskim zapisima, sjekire, koje su najvjerojatnije sve potjecale iz jedne ostave, morale su biti otkrivene između 1867. i 1869. godine, svakako u vrijeme kada je taj prijevoj kontrolirala austrougarska vojska i iz čijih je redova pronađeno arheološko gradivo posredničkim vezama razdijeljeno dalje po tržištima starina i naposljetku do muzeja u kojima se i danas čuvaju.

Atribucija i prostorna distribucija sjekira, s ciljem predstavljanja njihove konkretne pozicije u kontekstu južno-jadranskih nalazišta, bili su također jedan od ciljeva našeg isljeđivanja. Terminološki, konvencionalan naziv albano-dalmatinski tip sjekira nastao je temeljem lociranja najstarijih nalaza i navođenja crnogorskih nalazišta tijekom 19. stoljeća pod tadašnju administrativnu upravnu jedinicu Dalmacije, iniciran upravo na tržištu pojavom sjekira sa Kufina. Međutim, danas ta determinacija ne odražava realno stanje s obzirom na teritorijalnu rasprostranjenost, količinu nalazišta, kvantitetu i varijabilnost samih sjekira. Ostala nazivlja, osobito ona etničkih atribucija poput *dalmatski*, *delmat-ski* ili *ilirski*, svakako su neadekvatna i zavaravajuća, jer se tako određena etnička pripadnost regija i predmeta u tom vremenu ne može dokazati. Smatramo stoga da je često neuvažan ili propušten terminološki prijedlog Pavla Mijovića, a kojeg uvažava i Dragana Antonović, mnogo korektniji i autentičniji u smislu sjekire albano-crnogorskog tipa, i kao takvog ga valja prihvatiti.

Sl. 13. Prostorna distribucija sjekira albano-crnogorskog tipa (o) i varijante Debelo brdo (Δ) na južnom Jadranu i u neposrednom zaleđu (dopunjeno i korigirano prema Prendi 1984; Žeravica 1993)

Kako je predočeno, riječ je o regionalnoj manifestaciji ili fenomenu, jer su te sjekire brojnošću rasprostranjene na teritorij unutar današnjih geopolitičkih prostora Crne Gore i Albanije, kako na priobalnom tako i na unutrašnjem dijelu. Izvan matičnog područja rijetki su primjerci zabilježeni u Hrvatskoj (5), Bosni i Hercegovini (2), Srbiji (2) i na Kosovu (1), u Italiji (1), te u dalekoj Češkoj (2). Iz Crne Gore poznato je ukupno 11 topografskih pozicija s 38 dokumentiranih sjekira albano-crnogorskog tipa, od čega se je očuvalo tek 19 primjeraka (Sl. 10): Ostrelj 2, Kolašin 1, Zavrh 1/6, Petrović 2, Podgorica 1, tumul Prediš 1, Kotor 1, Kufin (7/20), otok na Skadarskom jeziku (Krajina) 1, Vladimir 1 i Ulcinj 1, te sjekira varijante Debelo brdo iz Boana kod Šavnika, ekskluzivno se predstavljajući kao najrasprostranjeniji i najučestaliji metalni nalaz

iz vremena kasnog brončanog doba Crne Gore. Od toga kontekstu ostava nevjerojatnije se mogu pripisati one iz Zavrha i sa Kufina, dok se za sjekire iz Petrovića i Ostrelja može samo nagađati. Još je zanimljivija situacija u Albaniji, gdje je trenutno registrirano 17 nalazišta s više od 70 sjekira. Najveća je ostava mješovitog sastava iz Torovicë, koja ujedno reprezentira najbrojniju ostavu toga tipa sjekira i podržava njihovu dataciju u vrijeme 12.–10. stoljeća pr. Kr.

Obradene sjekire eksplicitno posvjedočuju, što su istraživači kroz proteklih 150 godina uzastopce dokazivali, kako one zbog nedovršenosti, izvedbenih nedosljednosti i neujednačenosti, te bez tragova ikakve uporabe, nisu mogle biti u široj primjeni, osobito ne kao radne ili bojne sjekire, a što se, nažalost, nerijetko i danas ponav-

lja u znanstvenom diskursu. Pored svojevrzne uloge u predmonetarnom optoku dobara, nedvojbeno su morale imati i statusnu ulogu u društvu toliko vrijednu za navedeni južno-jadranski prostor i njegovo zaleđe. Jer svi predmeti postoje u kontekstu društva koje ih je stvaralo i reprezentiralo, pa će se shodno tomu i ostave moći razumjeti u nekim od mogućih društvenih i ideoloških praksi, ovisno o motivacijama koje su ih inspirirale da se izraze na taj način. Mnogo puta isticana činjenica o njihovom zatjecanju isključivo u ostavama, relativna je, budući da do sada sa sigurnošću možemo izdvojiti samo dvije ostave u Crnoj Gori i pet ostava u Albaniji, a to je skroman pokazatelj u odnosu na njihov cjelovit broj. Imajući pri tomu na umu da ih najviše potječe upravo iz ostava Torović i Kufin (39), statistička slika postaje još krhkija. Nekada se mislilo da ostave predstavljaju pokušaj odlaganja i osiguranja oruđa i oružja za buduću upotrebu, ali u mnogim slučajevima predmeti su namjerno savijeni, slomljeni ili na neki drugi način ritualizirani, te tako onemogućeni za ponovno funkcionalno korištenje, pa im se često pridaje vjerska ili ritualna intencija, s jedne, odnosno jednostavno siroviniska s druge strane. Zanimljivo je svakako istaći kako izvan matičnog prostora većina sjekira jest nađena u ostavama (Sitno, Debelo brdo, Reinzano – 4). Preostale sjekire, u kvantitativnoj premoći (72), zapravo predstavljaju pojedinačne nalaze, koji su, izuzev u prirodnom okruženju (stjenjaci, rijeke, Skadarsko jezero, prijelazi...), nađeni manje u naseobinskim i rijetko u grobnim cjelinama. Na bilo koji od načina te su sjekire nedvojbeno bile izbačene iz uporabe i odložene na specifičnim mjestima. Time što one nalikuju alatima koje bi trebalo da predstavljaju, ali su loše izlivenne, nedovršene odnosno proizvedene s malom zastupljenošću kositra i na takav način da nikada nisu mogle biti svrhovito upotrebljavane, podupiru pretpostavku da su bile izrađivane isključivo kao ritualni i/ili ceremonijalni, tj. statusni predmeti. Za inte-

gralniju interpretaciju i dalje nam nedostaju detaljnije okolnosti nalaženja, kao i temeljite arheometalurške analize, kojima će se odgovoriti na mnoga do sada postavljena pitanja, odgonetnuti kontroverze, ali i otvoriti razne nove teme u svezi s produkcijom, optjecanjem i potrošnjom tako iznimnih predmeta s kraja 2. milenija stare ere.

ZAHVALA

Susretljivost, razumijevanje i pomoć mnogih kolega bili su odlučujući u ovom međunarodnom istraživačkom pothvatu kako bismo dobili mogućnost uvida i provjere samih sjekira i ne manje važne prateće arhivske građe. Stoga najiskrenije zahvaljujemo na svakom ustupljenom podatku dr. sc. Jacqueline Balen, dr. sc. Maji Bunčić i dr. sc. Ivanu Drniću iz Arheološkog muzeju u Zagrebu, dr. sc. Domagoju Perkiću iz Muzeja Dubrovnika, dr. sc. Boštjanu Laharnaru i Barbari Jerin iz Narodnog muzeja Slovenije u Ljubljani, dr. sc. Costanzi Brancolini iz Civico Museo d'Antichità „J. J. Winckelmann“ u Trstu, dr. sc. Marku Meleu iz Joanneum muzeja u Gracu, dr. sc. Georgu Tiefengraberu iz Naturhistorische Museum u Beču, dr. sc. Draganu Jovanoviću iz Gradskog muzeja Vršac, mr. sc. Ivanu Vratnici iz ICO-MOS-a Austrija, Beč, Radojici Pavićeviću iz Herceg Novog, Stevu Davidoviću iz Paštrovskog historijskog društva iz Buljarice i prof. dr. sc. Borisu Kavur s Univerziteta Primorska u Kopru. Zahvalnost za račitanje i prevod originalnog zapisa iz Narodnog muzeja Slovenije upućujemo prof. dr. sc. Marijani Kokanović Marković sa Akademije umetnosti Univerziteta u Novom Sadu.

Članak je nastao u okviru istraživačkih projekata „Od mora do mora“ (N6-0297) i bilateralnog projekta Slovenija – Crna Gora „Kulturna baština u mreži kreativnih industrija“ (BI-ME/23-24-023), koje su sufinancirale Javna agencija za istraživačku djelatnost i inovacije Republike Slovenije i Ministarstvo prosvjete, nauke i

inovacija Crne Gore iz državnoga proračuna.

BIBLIOGRAFIJA

Izvori

Arhiv Arheološkog muzeja u Zagrebu.

Arhiv Narodnog muzeja Slovenije, Ljubljana.

Arhiv Prirodoslovnog muzeja Beč (Kunsthistorisches Museum Wien).

Arhivski odsjek Budva, Državni arhiv Crne Gore, Cetinje.

Literatura

Angelucci, Angelo. 1876. „Spade e scure d'arme, di bronzo, dell'Armeria Reali in Torino“. *Bullettino di paletnologia italiana* II: 25–28.

Antonović, Dragana. 2014. *Kupferzeitliche Äxte und Beile in Serbien*. Stuttgart: Franz Steiner.

Batović, Šime. 1980. „L'eta del bronzo recente sulla costa orientale dell'Adriatico“. *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* XVIII (16): 21–62.

Batović, Šime. 1983. „Kasno brončano doba na istočnom Jadranskom primorju“. U: Benac, Alojz (ur.). *Praistorija jugoslavenskih zemalja IV: Brončano doba*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, 271–373.

Benac, Alojz. 1955. „Nekoliko prahistorijskih nalaza sa područja Nikšića u Crnoj Gori“. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* X: 85–90.

Blečić Kavur, Martina i Dušan Medin. 2022. „Zaboravljene sjekire u konceptu kreativne baštine“. U: Medin, Dušan (ur.). *Međunarodna multidisciplinarna stručna konferencija po pozivu: Kulturne i kreativne industrije & baština: potencijali i izazovi: Hotel „Palas“*,

Petrovac na Moru, 4–6. mart 2022. godine: knjiga sažetaka. Petrovac na Moru: Društvo za kulturni razvoj „Baou“, 38.

Blečić Kavur, Martina i Dušan Medin. 2023. „Weapons, tools and symbols: Late Bronze Age axes from Montenegro“. In: Црнобрња, Адам и Војислав Филиповић (ур.). Српско археолошко друштво: *XLVI скупштина и годишњи скуп: Сомбор, 25–27. мај 2023. године: Програм, извештаји и апстракти*. Београд: Српско археолошко друштво; Сомбор: Градски музеј Сомбор, 76–77.

Brunšmid, Josip. 1902. „Nahodaji bakrenoga doba iz Hrvatske i Slavonije i susjednih zemalja“. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 6 (1): 32–67.

Çakaj, Olta, Dilo, Teuta, Civici, Nikolla, Schmidt, Gert & Frederik Stamati. 2016. „Study of eight Albanian-Dalmatian axes (XIII–XII B.C.) and six celts (XI–X B.C.) found in northern Albania, by μ -XRF, OM, SEM-EDS“. *Journal of Archaeological Science: Reports* 9: 219–225.

Çakaj, Olta, Duka, Edlira, Dilo, Teuta, Civici, Nikolla & Frederik Stamati. 2019. „Effect of porosity in the microhardness of an Albanian-Salmatian axes (XIII–XII B.C.) and a celt one (XI–X B.C.) excavated in northern Albania“. *Buletini i Shkencave te Natyres* 28: 152–157.

Carancini, Gian Luigi. 1984. *Le asce nell'Italia continentale* 11. *Prähistorische Bronzefunde* IX, 12. München: C. H. Beck.

Chantre, Erneste. 1878. „Observations sur les séries préhistoriques de quelques musées de l'Autriche“. *Matériaux pour l'histoire primitive de l'Homme* 2 (9): 533–553.

Čurčić, Vejsil. 1908. „Prehistoričke utvrde oko Sarajeva“. *Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* XX: 363–386.

Deschmann, Karl. 1888. *Führer durch*

das Krainische Landes-Museum Rudolfinum in Laibach. Laibach: Landes-Museum.

Galaty, Michael L., Lambert, Dora, Baci, Erina, Lulja, Shefqet & John C. Rodgers III. 2023. „Assessing the Evidence for Conflict Using Geographic Information Systems“. In: Galaty, Michael L. & Lorenc Bejko (eds). *Archaeological Investigations in a Northern Albanian Province: Results of the Projekti Arkeologjik i Shkodrës (PASH): Volume One: Survey and Excavation Results*. Michigan: University of Michigan, 166–189.

Garašanin, Draga. 1955. „O problematici sekira jadranskog tipa – povodom sekire iz Sinaja na Kosmetu“. *Arheološki vjestnik* 6 (2): 227–232.

Гарашанин, Драга и Милутин Гарашанин. 1967. „Црна Гора у праисторијско доба“. У: Бешић, Зарије (ур.). *Историја Црне Горе: књига 1: Од најстаријих времена до краја XII вијека*. Титоград: Редакција за историју Црне Горе, 35–86.

Glogović, Dunja. 2000. „Brončanodobne ostave iz Dalmacije“. *Opuscula archaeologica* 23–24: 11–20.

Gori, Maja. 2008. „Nuovi dati relativi alla circolazione di Bronzi tra le due sponde dell’Adriatico meridionale nell’età del Bronzo Finale: Il ripostiglio II Torovicë (Albania)“. In: Cardarelli, Andrea, Pacciarelli, Marco & Alessandro Vanzetti (eds). *Studi in onore di Renato Peroni*. Firenze: All’Insegna del Giglio, 207–212.

Harding, Anthony. 1992. „The Prehistoric Background of Illyrian Albania“. In: Winniffrith, Tom (ed.). *Perspectives on Albania*. London: Warwick Studies in the European Humanities, 14–28.

Hell, Martin. 1921. „Eine bronzeaxtaus Cattaro“. *Wiener Prähistorische Zeitschrift* VII–VIII: 84–86.

Huth, Christoph. 2000. „Quality and quantity in Late Bronze and Early

Iron Age exchange systems“. In: Giunlia-Mair, Alessandra (ed.). *Ancient Metallurgy between Oriental Alps and Pannonian Plain. Workshop, Trieste, 29–30 October 1998*. Aquileia: Associazione nazionale per Aquileia, 26–39.

Ippen, Theodor. 1900. „Stari spomenici u Albaniji“. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* XII (2): 511–531.

Ивовић, Јован. 1948. „Археолошки и нумизматички налази у Заврху“. *Историјски записи* 3–4: 155–158.

Јовановић, Миодраг. 2022. *Рјечник говора Паистровића*. Подгорица: Црногорска академија наука и умјетности. Kaer, Peter. 1897. „Prvo broncano nalazište u Dalmaciji“. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* IX: 245–271.

Kleitsas, Christos. 2018. „Ideology, production and consumption of metal axes in Epirus and Albania during the Late Bronze Age and Early Iron Age“. In: Lambole, Jean-Luc, Përzhita, Luan & Altin Skenderaj (eds). *L’Illyrie méridionale et l’Epire dans l’Antiquité VI. Actes du VIe colloque international de Tirana (20–23 mai 2015)*. Paris: De Boccard, 57–65.

Kunz, Carlo. 1876. „Martello-scare di bronzo“. *Bullettino di paletnologia italiana* II: 174–175.

Lipovac Radulović, Vesna. 1997. *Romanizmi u Crnoj Gori: Budva i Paštrovići*. Novi Sad: MBM-plas.

Ložnjak Dizdar, Daria i Hrvoje Potrebica. 2017. *Brončano doba Hrvatske u okviru srednje i jugoistočne Europe*. Zagreb: Meridijani: Centar za prapovijesna istraživanja: Odsjek za arheologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

Ljubić, Šime. 1876. *Popis predmeta iz predhistoričke dobe u Nar. zem. muzeju u Zagrebu*. Zagreb: Tiskarski i litografski zavod C. Albrechta.

Ljubić, Šime. 1889. *Popis arheološkoga*

- odjela Narodnog Zemaljskog Muzeja u Zagrebu: Odsjek I: Svezak I: Egipatska sbirka – Predhistorička sbirka. Zagreb: Tišgarski i litografski zavod C. Albrechta.
- Marković, Čedomir. 2006. *Arheologija Crne Gore*. Podgorica: CID.
- Menghin, Oswald. 1920. „Die prähistorische archäologie in Montenegro und Albanien“. *Prähistorische Zeitschrift* XI–XII: 197–202.
- Mijović, Pavle. 1980. *Umjetničko blago Crne Gore*. Beograd: Jugoslovenska revija; Titograd: NIO Pobjeda.
- Mijović, Pavle. 1986. „Bojne i radne sjekire kasnog bronzanog doba iz Crne Gore i sjeverne Albanije“. *Zbornik radova Muzeja rudarstva i metalurgije* Bor 3–4: 61–104.
- Molloy, Barry. 2018. „Conflict at Europe’s Crossroads: Analysing the Social Life of Metal Weaponry in the Bronze Age Balkans“. In: Dolfini, Andrea, Rachel, Crellin J., Horn, Christian & Marion Uckelmann (eds). *Prehistoric Warfare and Violence: Quantitative Methods in the Humanities and Social Sciences*. Springer, 199–224.
- Molloy, Barry & Christian Horn. 2020. „Weapons, Warriors and Warfare in Bronze Age Europe“. In: Fagan, Garrett G., Fibiger, Linda, Hudson, Mark & Matthew Trundle (eds). *The Cambridge World History of Violence*. Cambridge: Cambridge University Press, 117–141.
- Much, Matthäus. 1893. *Die Kupferzeit in Europa und ihr Verhältniss zur Kultur der Indogermanen*. Jena: Hermann Costenoble.
- Нопча, Фрањо. 1910. „Приноси старијој повијести сјеверне Албаније“. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* XXI: 307–377.
- Pavićević, Radojica. 2012. *Werk: Austro-ugarske tvrdave u Crnoj Gori*. Podgorica: Pobjeda.
- Prendi, Frano. 1958. „Materiale të kulturës ilire të zbulueme në Shqipërinë e veriut“. *Busht* II: 110–132.
- Prendi, Frano. 1977. „Epoka e bronzit në Shqipëri / L’Age du Bronze en Albanie“. *Iliria* 7–8: 5–58.
- Prendi, Frano. 1982. „The Prehistory of Albania“. In: Boardman, John, Edwards, Iorwerth E. S., Hammond, Nicholas G. L. & Edmond Sollberger (eds). *The Cambridge ancient history, vol. III, part 1: The Prehistory of the Balkans; The middle east and the Aegean world, X to VIII centuries B. C.* Cambridge: Cambridge University Press, 187–237.
- Prendi, Frano. 1984. „Një depo sëpatash nga Torovica e Lezhës“. *Iliria* 14 (2): 19–45.
- Prendi, Frano. 1998. „Epoka e bronzit dhe e hekurit në kërkimet shqiptare / Bronze and Iron Age in Albanian Researches“. *Iliria* 28: 73–103.
- Primas, Margarita. 1996. *Velika Gruda I. Hügelgräber des frühen 3. Jahrtausends v. Chr. im Adriagebiet – Velika Gruda, Mala Gruda und ihr Kontext*. Bonn: Rudolf Habelt.
- Saveljić Bulatović, Lenka i Predrag Lutovac. 2003. *Zlatno doba Crne Gore / The golden age of Montenegro*. Podgorica: JU Muzeji i galerije Podgorice.
- Shránil, Josef. 1924. „Bronzove sekery jadranskeho typu v Céchach“. U: Abramić, Mihovil i Viktor Hoffiler (ur.). *Strena Buliciana / Bulićev Zbornik: naučni prilozi posvećeni Franu Buliću prigodom LXXXV. godišnjice njegova života od učenika i prijatelja*. Zagreb–Split: Zaklada tiskare Narodnih novina, 723–727.
- Срејовић, Драгослав. 1996. „Древна Будваумитуи историји“. У: Калезић, Данило (ур.). *Будва*. Београд: Октоих: КИЗ Култура, 18–27.
- Срејовић, Драгослав. 2002. „Древна Будва у миту и историји“. *Илири и Трачани: о старобалканским племенама*.

нима. Београд: Српска књижевна за-
друга, 307–318.

Vratnica, Ivan. 2023. *Zaštita i revitaliza-
cija tvrđave Fort Kosmač na Brajićima*. Br-
ajići: Mjesna zajednica Brajići.

Vulpe, Radu. 1932. „Bronzefunde aus
Nord-Albanien“. *Prähistorische Zeits-
chrift* 23: 132–145.

Vulpe, Radu. 1940. „Hache de bronze
du type de Scutari decouverte en Mo-
ldavie“. U: *Serta Hoffilleriana / Hoffille-*

*rov zbornik: naučni radovi povećeni Vik-
toru Hoffilleru o 60 godišnjici njegova ži-
vota*. Zagreb: Zaklada tiskare Narod-
nih novina, 39–42.

Vulpe, Radu. 1960. „Edhe njëherë mbi
sopatat e bronzit ilire-adriatikë“. *Bu-
shë* 14: 165–187.

Žeravica, Zdenko. 1993. *Äxte und Be-
ileaus Dalmatien und anderen Teilen Kro-
atiens, Montenegro, Bosnien und Herze-
gowina*. Stuttgart: Franz Steiner.

LOST IN TRANSLATIONS: AXES OF THE ALBANIAN-MONTENEGRIN TYPE FROM KUFIN

Abstract: The article offers a detailed study of particular bronze axes of the Albanian-Montenegrin type discovered, presumably, during the seven decades of the 19th century in the historical border area between the Austrian Monarchy, Principality of Montenegro and the Ottoman Empire. From the perspective of the history of archaeological science, the research history of these axes is presented chronologically, from the first publications in the 19th century to contemporary interpretations and the application of archaeometallurgical analyses. All these axes are kept in various European museums and have often been misclassified and terminologically imprecisely defined in the course of research. Various designations such as Albanian-Dalmatian or South Adriatic type did not fully correspond to their actual topographical and cultural origin, while numerous place names of potential sites caused confusion in the scientific narrative. Consequently, the study confirms the previously proposed term Albanian-Montenegrin type as a more accurate designation reflecting their spatial distribution, with the area of Kufin identified as the more precise site of discovery. As all axes of this type are unfinished and show no clear traces of use, they are considered non-functional. They are observed as ritual or status objects, possibly with a role in pre-monetary exchange. Apart from individual finds, they are more frequently found in hoards, suggesting a specific cultural and ideological practise of depositing such objects, which was common in the southern Adriatic during the Late Bronze Age (12th–10th century BCE). In order to interpret these axes as clearly as possible, the authors rely on archaeological and historical sources, archival documentation, and analyses. They conclude that these axes are part of a regional phenomenon of the southern Adriatic and its hinterland, emphasise their symbolic and cultural significance in the society of the time and underline the importance of archaeometallurgical research that could further clarify their manufacture and the origin of the raw materials.

Keywords: Kufin, Kastel Lastva (Petrovac na Moru), Spič, Sutomore, Late Bronze Age, Albanian-Montenegrin type axes, object biography, archival research, toponymy, attribution

Izdavač | *Publisher*

Društvo za kulturni razvoj „Bauo“ | *Association for Cultural Developement “Bauo”*
Krš Medinski 1, 85300 Petrovac na Moru, Crna Gora | *Montenegro*
www.kontekstikulture.me | www.bauo.me

Lektura i korektura | *Language Editing*

Jasmina Bajo

Prevod, lektura i korektura (engleski) |
Translation and Language Editing (English)

Milica Stanić Radonjić

Dizajn i prelom | *Design and Layout*

MM Digital d. o. o., Budva

Štampa | *Printed by*

Golbi, Podgorica

Tiraž | *Circulation*

200

CIP – Каталогизacija у публикацији
Национална библиотека Црне Горе, Цетиње
ISSN 3027-4222
COBISS.CG-ID 27838724

Copyright © Društvo za kulturni razvoj „Bauo“, 2024.

